

Проценко О. П.

ЕТИКЕТНА ІМПЕРАТИВНІСТЬ В ІСНУВАННІ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ТА СПІЛКУВАННЯ

У статті показано роль етикету в становленні й існуванні моральної культури окремої людини та суспільства в цілому. Показано, що цей феномен транслює такі моральні цінності, як солідарність, увічливість, толерантність, окреслює межі моральної свободи й моральної необхідності. Розкрито амбівалентну сутність етикету, а саме його здатність інтенсифікувати моральний позитив, з одного боку, і декорувати, приховувати моральний негатив – із другого.

Ключові слова: мораль, етикет, цінності, свобода, культура, спілкування.

The article shows the role of etiquette in the formation and existence of the moral culture of the individual and society as a whole. It is shown that this phenomenon translates such moral values as solidarity, politeness and tolerance, outlines the limits of moral freedom and moral necessity. The ambivalent essence of etiquette is revealed, namely its ability to intensify the moral positive on the one hand, and to decorate and conceal the moral negative - on the other.

Keywords: morality, etiquette, values, freedom, culture, communication.

У складних переплетеннях соціальної взаємодії етикет виявляє об'єктивну потребу в удосконаленні, складанні й збагаченні інструментальних прийомів поведінки. Як фрагмент універсального культурного кодування етикет входить до утилітарно-прагматичної й креативно-продуктивної діяльності соціуму. Він становить присутність не тільки в одиничному, окремому, суб'єктивному (техніка виконання вчинків і дій), але й у загальному, єдиному, об'єктивному (такт, стиль, увічливість).

Глобальні проблеми сучасності диктують етикету особливу роль, впливаючи на створення екологічної програми. За проголошення нормативним «кодексом» етикету дотримання чистоти, тиші й порядку, його можна вважати присутнім у концепції етики виживання й застереження. Необхідно, щоб людина прийняла навколишню дійсність у її проявах «природа – соціум – екзистенція особистості» як предмет своєї уваги й відповідальності. Побоювання порушити встановлений порядок учинків і дій, викликавши при цьому катастрофу, конфлікт або емоційну деструкцію, повинно збуджувати комплекс моральних переживань, таких як провина, сумління, покаяння тощо. У проявах культури поведінки й спілкування етикет посідає особливе місце. Його складові є відносно самостійною системою, яка становить композицію складну й неоднозначну. Сюди належать насамперед стереотипна соціально вагома активність, правила оформлення вчинків і дій як окремої людини, так і колективної поведінки людей. Це – зовнішній, формальний бік, складений із різноманітних, історично сталих факторів і фрагментів, а саме: манер, звичок, пристойностей, церемоніалу, ритуалу, процедури. Етикет виявляє себе також у тактовній заданості,

реалізації таких цивілізаційних реалій, як упорядкованість, погодженість.

Стійкість у дотриманні правил етикету, автоматизм у виконанні належного зумовлені наявністю визначеного морального потенціалу, який закладено в ідеологічний концепт держави, її інститути, соціальні практики і який виявляє себе в ціннісних орієнтаціях поведінки окремого суб'єкта.

Поняттям «етикет» визначають особливого роду імперативність і відповідну їй поведінкову активність, спрямовану на уявлення про встановлений порядок форм поведінки у сфері публічності, інституціональних відносин і міжособистісних стосунків. Поведінка, побудована за вимогам етикету, здобула цілу низку визначень та увійшла до культури спілкування як належна й обов'язкова. Щодо моралі етикет є амбівалентним, він є способом конкретизації й візуалізації як добра, так і зла. Механізм його проникнення в реальну практичну діяльність є наочним прикладом, фактом доброчесності. Разом із тим, етикет здатен декорувати зло й навіть додавати йому видимість добра. Це відбувається в тому випадку, коли прийоми етикету (вишукані манери, увічливі розмови, послужливі дії) позбавлено моральної мотивації та благої ідеї. Маніпулювання етикетними прийомами незалежно від моральної прерогативи порушує гармонійну єдність внутрішнього і зовнішнього в поведінці. Надмірна захопленість етикетними прийомами призводить до морального ригоризму та формалізму. У цьому випадку етикет може служити не тільки марнославству, лицемірству як вадам, але й спокусі, шахрайству як різновидам злочину. Етикет як інструмент створення зовнішньої почуттєво сприйманої форми поведінки здатний «позбавляти» одиничний, окремий вчинок або дію моральної достовірності й надавати можливість вільно інтерпретувати їхні сутнісні основи. Етикет дозволяє «грати» у мораль, імітувати її. Але неоднозначність присутності етикету в моралі проте не може принизити його значення в поширенні морально цінного.

Етикет закріплює моральні відносини, пов'язані з доброзичливістю, взаємодопомогою, реалізацією принципів честі й гідності, є способом закріплення низки моральних якостей, що мають комунікативне значення й гуманістичну спрямованість. До моральних якостей, що завжди існують в етикетних прийомах, належать, зокрема, скромність, увічливість, поблажливість, великодушність. Додержання правил етикету в одиничному вчинку потребує наявності в суб'єкта аналітичної здатності. У процедурі ритуалу, як зазначає Ж. Дерріда, людина повинна робити вибір, розрізняти, диференціювати, оцінювати [1, с. 17].

Етикет входить до морального обґрунтування «мистецтва існування», відомого ще з часів Античності. Принцип «турботи про себе», що належить до концепту «мистецтва існування», має глибоке теоретичне обґрунтування. На думку М. Фуко, принцип «турботи про себе» став «образом дій, манерою поведінки, наситив різні стилі життя, оформився в багатозначні процедури, практики, розпорядження, що осмислювали, розвивали, удосконалювали й викладали» [3, с. 52]. У «мистецтві існування» етикет виконує ще одну дуже важливу для індивіда функцію: екстремальній ситуації здатність відтворювати культурні форми життєдіяльності може стати передумовою самозбереження особистості.

Найбільш продуктивна роль етикету для розгляду різного роду моральних

протистоянь. Утілюючись у наочні форми доброзичливості, поступливості, люб'язності, правила гарного тону здатні оптимізувати моральні конфлікти у їхній позитивній динаміці: виникнення, протікання, розв'язання. Етикетні прийоми поведінки, що одержали статус універсальних, позитивно впливають на створення атмосфери благопристойності. У цьому сенсі етикет можна розглядати як необхідну умову збереження морально-психологічної цілісності особистості [3, с. 157–159].

Для створення атмосфери миролюбства культурними формами поведінки, заданої етикетом, передбачена співучасть у моральній діяльності: виявити готовність, звернути увагу, приєднатися до «загальної справи». Ця активність може мати не тільки добровільний, але і добровільно-примусовий характер. Додержання порядку, дисципліни, єдності дій (чистоти, тиші, черговості тощо) набуває статусу обов'язку як різновиду моральної необхідності. Слідування правилам гарного тону дає змогу уникнути не тільки конфліктності, але й непорозумінь, конфузу.

У моральних стосунках людина ідентифікує себе не тільки із соціальним статусом або роллю, що відіграє в міжособистісних стосунках, але й тим моральним потенціалом, що визначається такими соціальними факторами, як відповідальність, честь, гідність. Додержання пристойностей, межі яких окреслено етикетною нормативністю, визначає моральний зміст не тільки публічно вагомих відносин, але й повсякденних контактів, інтимного боку життя. Етикет здатний оберігати той «поріг» чутливості, який позначено наявними цивілізаційними процесами. Раціоналізована й контрольована поведінка стає тією зовнішньою оболонкою, яка захищає від моральних потрясінь. Усі різновиди сорому, образи, провини, ураженого почуття власної гідності можуть утрачати гостроту переживань завдяки культурній поведінці оточення.

Етикет уведено до складної системи детермінації з визначенням меж моральної свободи й моральної необхідності. Вибір форми поведінки й відповідальності за неї покладено на суб'єкта діяльності. Внутрішня суперечливість увічливості, на думку Ж. Дерріди, як кожного нормативного поняття, полягає в тому, що воно передбачає додержання правил і одночасно свободу імпровізації дій без правил [1, с. 23].

Як було зазначено, етикет як компроміс, як особливого роду угода обмежує свої дії заради власної неповторності, індивідуальної несхожості, відповідного морального призначення. Тим самим, він сприяє поширенню й ствердженню толерантності як морального принципу спілкування. Бути толерантним означає припускати, уважати можливим наявність індивідуальних особливостей інших, шанобливо ставитися до їхнього почуття власної гідності, бажань, життєвих спрямувань і способів їхнього здійснення. Реалізація принципу толерантності не поєднується з пристосовністю й застосування його до моральної недосконалості, навпроти, припускає пошук оптимальних засобів і прийомів попередження обмеження чи подолання у всіх його станах. Відмітні особливості етикетного поведіння необхідно залучати в арсенал «знарядь» перетворення толерантності на поведінку людей. Важлива роль у реалізації моральної основи толерантності припадає на такі прояви етикету, як люб'язність, чемність і делікатність. Етикет допомагає реалізації моральних вимог принципу толерантності, пов'язаних із різними варіантами захисту честі й почуття власної

гідності особистості. Сучасні вимоги культури й цивілізованості декларують будь-які протистояння між людьми через миролюбні й раціоналізовані акції взаємодії: консенсус, договір, компроміс і т. ін.

Додержання етикету входить до концепту й реалізації моральної справедливості, яка припускає міру впливу на індивіда, орієнтуючись не тільки на вагу мотиву й результату вчинку, але й на засіб його здійснення. Коректуючи формальну сторону поведінки, етикет перетворює принцип справедливості на відносини та зв'язки, створюючи атмосферу рівності людей щодо культурних форм поведінки.

Справедливість пов'язана із системою оцінюваних суджень, що у своїй основі співвідносяться з механізмом етикетного регулювання. Реалізуючи принцип моральної справедливості, етикет становить єдину міру у виборі способів дії щодо ієрархії ціннісних орієнтацій. Поряд з однаковістю до етикетної нормативності моральна справедливість припускає конкретизацію як самої соціальної процедури, так і суб'єктів діяльності в ній.

Безсторонність як одна з характерних рис справедливості конкретно виявляється в етикетній імперативності. Висуваючи до учасників процедури єдині вимоги, правила етикету служать не тільки засобом підтримування порядку та дисципліни, але й засобом зняття напруженості, протистоянь і конфліктів. Прикладом цього може служити процедура переговорів, у якій беруть участь кілька сторін. Для ефективного вирішення питань, що обговорюються, і досягнення домовленості передбачені формальні обов'язкові вимоги, що ставлять учасників у рівноцінні вихідні позиції: однакова кількість представників сторін, введення регламенту для обґрунтування позицій, почергові виступи, уважність до аргументацій сторін тощо.

Процес формування моральних орієнтацій особистості з необхідністю припускає вироблення сукупності навичок і звичок, де абстрактна моральна імперативність знаходить наочне буття. Увага до етикетної сторони поведінки пов'язана з умінням виражати моральний потенціал особистості, переводить його відповідно до культурних еталонів поведінки, прийнятих як обов'язкові процедури, що доповнюють спілкування. Оволодіння етикетом знаменує собою перетворення особистісного надбання як окремого на загальне, універсальне. Процес трансформації моралі від внутрішнього до зовнішнього, від окремого до загального постає передумовою не тільки культурного, але й глибинного спілкування.

Ефективність у набутті етикетних навичок і звичок, усі позиції етикетно належного перебувають під впливом вимог логіки й механізму моральної рефлексії, де інформативний потік виходить із правил гарного тону та їхні інтерпретації відіграють навряд чи не визначену роль. В ознайомленні з етикетними прийомами спілкування позитивний результат закріпила за собою класична форма просвітницького й повчального моралізування.

Механізм опанування етикетних манер залежить від умов як об'єктивного характеру (виклик самого суспільства), так і суб'єктивних (особистісної природи людини). У цьому аспекті проблематика моральної філософії веде до соціальної. Це свідчить, «що поки ми не візьмемо до уваги соціального втілення моральної філософії, ми не зрозуміємо суті самої моральної філософії» [2, с. 35]. Питання про

наявність об'єктивних і суб'єктивних передумов залучення до етикетного дозволяє сконцентрувати увагу не тільки на теоретичних положеннях проблеми поведінки, але й на перспективі їхнього практичного перетворення, появи конкретних практик і технологій, що упорядковують соціальні відносини і привносять у них культурний і цивілізаційний зміст.

Факт етикету умовний і його засвоєння пов'язане зі зведенням умовності в звичку зберігати порядок, регламент, канон, процедуру й т. ін. Етикет продукує не тільки спільну активність, але й спільно співвіднесену, коли дії одного індивіда сполучені з діями інших індивідів за змістом. Моральний підтекст етикетної поведінки полягає у «мовчазно досягнутій домовленості» (М. Вебер) використовувати ряд прийомів поведінки, які символізують поважне ставлення до інших, позначення їхньої присутності, реагування на їхні потреби й інтереси. Етикет, наповнений неформальними угодами, викликає найчастіше намір діяти всупереч йому, тому що санкції за порушення правил гарного тону відсутні як такі. Але прагнення до витонченої форми поведінки, усвідомлення ролі цієї форми в досягненні авторитету, симпатії з боку присутніх, успіху в будь-якому починанні пов'язані з практиками щодо виховання та самовиховання.

Отже, ускладнення предметно-практичної, соціальної й духовної діяльності актуалізує зовнішній бік поведінки у зв'язку з тим, що його візуальний образ, здатний презентувати погляди, думки, прагнення, претензії входить у ранг благопристойності або суперечить їй.

Етикетна імперативність щодо спрямування на регулювання процесу формоутворення поведінки неоднозначна щодо моралі. Етикет підкреслює морально цінне (толерантність, справедливість, дружелюбність, скромність, ввічливість) і декорує його відсутність. Виділяючи в практиці морально вагоме, він демонструє утилітарно-прагматичну та креативно-продуктивну спрямованість.

У глобальних процесах сучасності етикетна імперативність втілює себе в настанові на єдність дій, позначаючи моральну заданість у культурі й цивілізації, моральну надійність поточного моменту в суспільстві й перспективи на виживання. Етикетна заданість забезпечує моральну присутність у комунікативних діях щодо організації оптимальних форм життєдіяльності для збереження особистості як цілісності. Інструментування вчинків і дій відбиває ступінь розвитку цивілізації й демократизації, перетворюючи їх на індивідуальну стратегію окремої людини.

Література:

1. Деррида Ж. Страсти // Ессе об имени. М.: Ин-т экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. С. 13–73.
2. Макинтайер А. После добродетели. Исследования теории морали. М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2000. 384 с.
3. Фуко М. История сексуальности-III: Забота о себе. Київ: Дух і літера, 1998. 288 с.

References:

1. Derrida, J. (1998), *Strasti* [Passion], Institute of Experimental Sociologists, Moscow, Aletheya, St. Petersburg, pp. 13–73.
2. Macintyre, A. (2000), *Posle dobrodeteli. Issledovaniya teorii morali* [After virtue. Studies of the theory of morality], Academic Project, Moscow, Business Book, Yekaterinburg, 384 p.
3. Foucault, M. (1998), *Istoriya seksual'nosti-III: Zabota o sebe* [The History of Sexuality-III: Taking Care of Yourself], Spirit and Literature, Kyev, 288 p.

Olga Protsenko

**ETIQUETTE IMPERATIVITY IN THE ESTABLISHMENT OF CULTURE OF
BEHAVIOR AND COMMUNICATION**

The article deals with the problem of place and role of etiquette in the culture of behavior and communication in the life of the individual and society as a whole. A philosophical and ethical analysis of etiquette as a sociocultural phenomenon is presented, covering a wide range of problems related to the logical and linguistic consideration of the term and notion of "etiquette" and its manifestations.

The purpose of the article is to identify the extent of etiquette presence in the broadcast of the morally valuable, which reduces itself to the system of sociocultural communication. It is stated that etiquette imperativeness permeates all spheres of everyday and exclusive activity of people, turns spontaneous behavioral acts into a single sacrament of moral culture. The structural components of etiquette, its functional assignment in the organization and ordering of social relations, collective and individual behaviors are analyzed. The place of etiquette in the formalization of cultural standards and civilized stereotypes of moral relations, formation of ideas about proper relations are stated.

To sum up, etiquette is considered as a socio-cultural product being a part of a system of ethical discursive practices aimed at spreading peace, understanding, tolerance, as well as coordination in actions of people to preserve the moral and psychological climate of society.

Keywords: *morality, etiquette, imperativeness, culture, behavior, communication.*

Ольга Проценко

**ЕТИКЕТНА ІМПЕРАТИВНІСТЬ В ІСНУВАННІ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ
ТА СПІЛКУВАННЯ**

У статті розглянуто проблему місця й ролі етикетної імперативності в культурі поведінки та спілкування в житті окремої людини й суспільства в цілому. Подано філософсько-етичний аналіз етикету як соціокультурного феномена, що охоплює значне коло проблем, пов'язаних із логіко-лінгвістичним розглядом терміна й поняття «етикет» і стійких його проявів.

Мета статті полягає у виявленні міри присутності етикетної імперативності в трансляванні морально цінного, що редукує себе в систему соціокультурної комунікативності. Наведено положення, що етикетна імперативність пронизує всі

сфери повсякденної й ексклюзивної діяльності людей, перетворює стихійні поведінкові акти в єдиний сакрамент моральної культури. Проаналізовано структурні складові етикету, його функціональна заданість в організації й упорядкуванні соціальних зв'язків, колективних і індивідуальних видів поведінки, уточнено місце етикетної імперативності у формалізації культурних еталонів і цивілізованих стереотипів моральних відносин, формуванні уявлення про належне в чуттєво-раціональній сфері моральної свідомості.

У цілому етикет розглянуто як соціокультурний продукт, що входить у систему етичних дискурсивних практик, спрямованих на поширення миролюбства, взаєморозуміння, толерантності, а також координації в діях людей зі збереження морально-психологічного клімату суспільства.

Ключові слова: мораль, етикет, імперативність, культура, поведінка, спілкування.

Protsenko Olga – Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Professor of the Department of Social and Human Sciences Kharkiv National University of Construction and Architecture.

Проценко Ольга – доктор філософських наук, професор, професор кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету будівництва і архітектури.

e-mail: o.p.procenko@gmail.com

Надійшла до редакції 16.10.2019. Розглянута на редколегії 19.11.2019.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, декан гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» Копилов В. О.

Кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри права гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» Селевко В. Б.